

OSMANLI DEVLETİ'NDE HİSBE TEŞKİLATI

Doç. Dr. Ömer Faruk HABERGETİREN

Karabük Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü İslam Hukuku ABD.
ofhabergetiren@hotmail.com Orcid ID: 0000-0001-9304-6726

İshak YALNIZ

Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Doktora
Öğrencisi. ishaksultaniyeli@hotmail.com Orcid ID: 0000-0001-5227-1310

Öz

İslam Tarihinde yer alan tüm devletlerde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de halkın adalet, huzur ve güven içerisinde yaşamalarını temin, devletin temel görevleri arasında yer almıştır. Bu amaçlara uygun olarak İslam hukukunda pek çok düzenleme yapılmış ve bunlara bağlı birtakım kurumlar oluşturulmuştur. Bu kurumlar arasında en köklü ve etkin bir geçmişe sahip olan "Hisbe Teşkilatı" İslâm'ın başlangıcından 19. yüzyıl başlarına kadar bütün beldelerde var olmuş, Osmanlı Devleti'nde ise kurumsal açıdan adeta zirve noktasına ulaşmıştır. Teşkilatta görev alan muhtesibler, adli ve idarî işler dâhil olmak üzere -devlet gözetiminde- farklı kamu hizmetlerinde etkin rol üstlenmiştir. Bu kişiler toplumsal hayatta devleti temsil etmiş, adeta devletin gören gözü, işiten kulağı ve tutan eli olmuştur. Muhtesiblerin görevleri tüm kamu hizmetlerini kapsamaktadır. Bu görevler genel olarak dîni, iktisâdî/sosyal ve adli alanlarda olmak üzere üç ana başlık altında toplanabilir. Dîni/ahlâkî anlamda "iyiliği emretmek kötülükten sakındırmak" ilkesi gereği din ve geleneklere uymayan davranışlara uyarı, yeri geldiğinde müdahale ederek kurallara uyulmasını temin etmektir. İktisâdî/sosyal alanda denetim ve normal şartlarda işleyişin devamını sağlama; adli konularda ise bazen yargılama ile, bazen de yargılama yapılmadan belirlenen sınırlar içerisinde yetki kullanımıyla hüküm vermek suretiyle toplumsal düzenin sağlanmasıdır.

Bu çalışmada ilk önde teşkilatın tanımı, tarihi ve görevleri hakkında genel bilgiler verilmektedir. Daha sonra Osmanlı Devleti'nde üstlenmiş olduğu faaliyetler ana hatlarıyla tanıtılmaktadır.

İslam tarihinde önemli yeri olan bu teşkilat, günümüz idari yapılanmasında benzer kurumların oluşturulmasında örnek alınabilir. Böylece devletin ihtiyaç duyduğu alanlarda "yerinde denetim" anlayışıyla kamu hizmetlerinin aksamadan devamı sağlanabilir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Hisbe Teşkilatı, Muhtesib, Hukuk, Yargı.

HISBAH ORGANIZATION in the OTTOMAN EMPIRE

Abstract

As in all the states in the history of Islam, ensuring that the people live in justice, peace and security in the Ottoman Empire was among the basic duties of the state. In accordance with these purposes, many regulations have been made in Islamic law and some institutions have been established. The "Hisbah Organization", which has the most deep-rooted and effective history among these institutions, has been around since the beginning of Islam in the 19th century. It existed in all towns until the beginning of the century, and in the Ottoman Empire, it reached its peak in terms of institutionalism. Muhtasibs who took part in the organization took an active role in different public services, including judicial and administrative affairs - under the supervision of the state. These people represented the state

in social life, almost becoming the state's eyes that see, ears that hear and hands that hold. The duties of Muhtasibs cover all public services. These duties can be grouped under three main headings: religious, economic/social and judicial. In accordance with the principle of "ordering the good and forbidding the evil" in the religious/moral sense, it is to warn the behaviours that do not comply with religion and traditions, to intervene when appropriate, to ensure that the rules are followed. Supervision in the economic/social field and ensuring the continuation of operation under normal conditions; In judicial matters, it is the provision of social order by making judgments, sometimes by trial, sometimes using authority within the limits determined without trial.

In this study, first, general information about the definition, history and duties of the institution is given. Then, the activities undertaken in the Ottoman Empire are introduced with the main lines.

This organization, which has an important place in the history of Islam, can be taken as an example in the creation of similar institutions in today's administrative structure. Thus, the continuation of public services without interruption can be ensured with the concept of "on-site inspection" in the areas needed by the state.

Keywords: The Ottoman Empire, Hisbah Organization, al-Muhtasib, Law, Judiciary.

Giriş

İslam medeniyetinin ortaya çıkardığı, kendisine has müesseseleri bulunmaktadır. Bunlardan birisi olan hisbe teşkilatı, Osmanlı Devleti'nde de önemli kurumlardan birisi olarak varlığını sürdürmüştür, oldukça geniş ve farklı alanlarda değişik faaliyetler icra etmiştir. Sahip olduğu çok yönlü fonksiyonu ile adeta devletin gören gözü, tutan eli olmuştur. Kamu kurumlarını, toplumsal alanda bazen doğrudan, bazen de dolaylı olarak temsil ederek devletin otoritesini ve gücünü her zaman her yerde hissettirmiştir. Tüm yönleriyle bu teşkilat, özellikle sosyal hayatın vazgeçilmez temel kurumları arasında yerini almış; çarşı-pazar uygulamaları ile genel ahlâkî davranışların dinî esaslara uygunluğunu gözetleyen bir "Sosyal Güvenlik Polis Teşkilatı" (Mısri 1431:179) haline gelmiştir.

İslam dünyasında hisbe teşkilatı ile ilgili pek çok eser kaleme alınmıştır. Hisbe literatürü olarak da ifade edilebilecek bu birikim, kurumun hukûkî, ahlâkî, sosyolojik ve felsefî temelleri ile örgütsel yapısı, kural ve düzenlemeleri üzerine yapılan çalışmalardan oluşmaktadır. Yapılan bir araştırmaya göre bu konuda temel kaynak olarak nitelenebilecek Arapça kitap sayısı otuz civarındadır (Karaman 1972a:274). Sabri Orman'ın (ö. 2020) belirlemeleriyle konuya ilişkin literatür pek homojen değildir. Takıyyüddîn Ahmed İbn Teymiyye'nin (ö. 728/1328) *el-Hisbe fî'l-İslâm*'i gibi bazı çalışmalar kurumun teorik ve felsefî yönlerine vurgu yaparken, Celâlüddîn Abdurrahmân eş-Şeyzerî'nin (ö. 589/1193 [?]) *Nihâyetu'r-rutbe fî talebi'l-Hisbe*'si gibi eserler bunun tam aksine, konunun pratik yönüne ağırlık vermiş ve bir nevi hisbe el kitabı ya da hisbe kılavuzu gibi görünmüştür. Öte yandan literatüre ait bazı örnekler hisbe'yi genel ve kapsamlı bir şekilde ele alırken, bazıları da meselenin ayrıntılarına, daha özel yönlerine değinmiştir. Yine Osmanlı döneminde yazılan Fütüvvetnâmelerin bazıları ve İhtisab Kanunları da bu literatür bünyesinde mütalaa edilmiştir.¹ Ülkemizde yapılan çalışmalara Yusuf Ziya Kavakcı'nın *Hisbe Teşkilatı*,

¹ Bu son kategoriye Yahya b. Ömer'in (ö. 289/901 veya 902) *Ahkâmu's-sûk'u (Kitâbü'n-nazar ve'l-ahkâm fî cem'i ahvâli's-sûk)*, Ahmed b. Saïd el-Müceyledî'nin (ö. 462/1070) *et-Teyisîr fî ahkâmi't-tes'îri* ve Ebu'l-Abbas Abdullah el-İbyânî'nin (ö. 352/964) *Mesâilu's-samâsira*'sı örnek olarak verilebilir. Bunlara ilave olarak İbnu'l-Uhuvve'nin (ö. 729/1329), *Me'âlimu't-turbe fî ahkâmi'l-hisbe*; Muhammed b. Ahmed b. Abdûn'un (XII. yüzyıl), *Risâle fî'l-kadâ ve'l-hisbe*; Ahmed b. Abdullâh İbn Abdurrauf'un (ö. 504/110),

Fahrettin Atar'ın "Muhtesiblerin Kazâî Faaliyetleri" (*İslâm Adliye Teşkilatı* içerisinde), Cengiz Kallek'in *Hz. Peygamber Döneminde Devlet ve Piyasa*, Eşref Eşrefoğlu'nun *İslâmiyette İhtisâbın Prensipleri*, ve Ziya Kazıcı'nın *Osmanlılarda İhtisab Müessesesi* isimli eserleri ile Hayrettin Karaman'ın "İslâm'da İctimâî Terbiye ve Kontrol (İhtisâb Müessesesi)", Yüksel Demirkaya'nın "Osmanlı Devletinde Belediye (Hisbe) Teşkilatı", Ahmet Duran'ın "İslâm Hukukunda Sosyal Terbiye ve Kontrol Kurumu Olarak Hisbe Müessesesi" ile Alpaslan Alkış'ın "Tüketicinin Korunması Açısından Hisbe Teşkilatı ile 4077 Sayılı Tüketici Kanunundaki Kurum ve Kuruluşlarının Karşılaştırılması" ve "İslâm Hukuku Açısından Tüketicinin Korunması" adlı makaleleri örnek olarak zikredilebilir.

Osmanlı Devleti'nde hisbe teşkilatını ana hatlarıyla tanıtmayı ve alanda yapılan araştırmaları özet olarak sunmayı amaçlayan bu çalışmada konuya hazırlık amacıyla önce Osmanlı hukuk sistemi ve hisbe teşkilatı genel olarak ele alındıktan sonra faaliyetleri hakkında bilgiler verilecektir.

1. Osmanlı Devleti Hukuk Sistemi

Osmanlı Devleti hukuk sistemi, devletin kurulduğu anda hemen oluşturulan yeni, orijinal ve kendisine has bir hukuk sistemi değildir. Devleti kuranlar ve sistemi oluşturan unsurlar doğal olarak kendilerinden önce tarih sahnesinde yer alan Türk-İslam Devletleri'nden etkilenmiş, ayrıca o döneme kadar yörede süregelen hukuk sistemini de devam ettirmişlerdir. Buna bağlı olarak Roma Hukuku örneğinde olduğu gibi en başından yeni bir hukuk sistemi oluşturmak gibi bir mecburiyet de hissetmemişlerdir. Osmanlı'nın devraldığı hukuk mirası, Abbâsî ve Selçuklu Devletleri'nde yürürlükte olan İslam Hukuku ve kısmen de Türk-Moğol geleneğine dayanmaktadır. Bununla birlikte devralmış olduğu bu hukuk mirasına, hiç katkı yapmadan veya değişikliğe gitmeden aynen tatbik ettiğini söylemek de gerçeği yansıtmayacaktır (Yetkin 2013:382-83).

Tebaasının çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu Osmanlı Devleti'nde İslam hukuku/Şeriat dışında farklı bir kanununun yürürlükte olmaması gayet normal karşılanmalıdır. Bununla birlikte, her devletin bu hukuku uygulamasında bağlı olduğu mezhep görüşü, sosyal, siyasal ve kültürel birikim ve bakış açılarının sonucu olarak bazı farklılıkların bulunduğu da bir gerçektir. Ayrıca İslam Hukukunun ayrıntılı olarak düzenlemediği ya da düzenlenmesini devlet başkanına bıraktığı sahalarda padişahlar tarafından dönemin değişen ihtiyaçları ve anlayışlarına paralel olarak ta'zir kapsamında bir takım hukûkî kuralların yürürlüğe konulduğu da unutulmamalıdır. Bütün bunlar birlikte değerlendirildiğinde, Osmanlı Hukuk sisteminin zaman içerisinde kendine özgü bir yapıya kavuştuğu görülecektir (Yetkin 2013:383). Monarşiyle yönetilen devletlerde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de yasama, yürütme ve yargı, yalnızca devlet başkanının uhdesindedir. Ancak o, tüm bu yetkilerini vekilleri aracılığıyla kullanmakta; yargı organı da devlet başkanı adına onun tayin ettiği kadı/hâkimler eliyle hukukun uygulanmasını sağlamaktadır (Ekinci 2000:764).

Hukuk sistemleri genel olarak örf ve adetlere, emir ve fermanlara, içtihatlarla veya bir heyet, kurul ya da meclisin yasama faaliyetlerine dayanmaktadır. İslam Hukukunun ise kendisine özgü bir yapısı ve sistematığı bulunmaktadır. Osmanlı hukuk sistemi genel olarak incelendiğinde iki temel unsurla karşılaşılmaktadır: birinci unsur, ana hukuk normu İslam Hukuku, ikinci unsur ise örfî hukuk olmaktadır. Örfî hukuk bir anda oluşmayıp, uzun bir süreç ve ihtiyaçlar neticesinde

Risâle fî âdâbi'l-hisbe ve'l-muhtesib; Muhammed b. Ebi Muhammed es-Sakati'nin, *Kitâb fî âdâbi'l-hisbe*; Ömer b. Osman el-Cersifi'nin, *Risâle fî'l-hisbe* ve Ebû Bekir el-Hallal'a (ö. 311/923) ait *el-Emr-u bi'l-ma'rûf ve'n-nehyu 'ani'l-münker* isimli eserler de hisbe literatürüne örnek teşkil eder. (Orman 1999:39)

tedrici olarak teşekkül etmiştir.² Osmanlı Devleti'nde her iki hukuk, bir arada ve çatışma olmaksızın, uyum içerisinde uygulanma şansını bulmuştur. Burada belirtilmesi gereken önemli bir husus her konuda ve daima şer'i hukukun üstünlüğünün gözetilmesi gerektiği ilkesidir.

Örfi hukuk, hiçbir zaman şer'i hukukun bazı hükümlerini ortadan kaldırmak veya değiştirmek iddiasında olmamıştır. Şer'i hukukun tanıdığı yetki kapsamında ve hükûkî düzenlemelerin bulunmadığı alanlarda hükümler koyulmuştur. Ancak Osmanlı'da bütün ülkeye teşmil edilen tek bir kanun olmamış, her bölgenin ihtiyaçlarına uygun farklı kanunlar da hazırlanmıştır.

Osmanlılar fethettikleri bölgelerde uygulanmakta olan hükûkî yapıları hemen değiştirip, yerli halkın tamamen yabancı olduğu yeni bir hukuk sistemi ile idare edilmeye zorlamayıp örf, adet ve geleneksel hükûkî yapıyı bir süre muhafaza edip bilâhare Osmanlı hukuk sistemiyle bütünleştirmeyi siyasi tercih ve dönemin toplumsal şartları açısından uygun görmüşlerdir.

Örfi hukukun teşekkülü, şer'i hukuktan oldukça farklıdır. Şer'i hukuk "dinde müçtehit" olarak nitelenen imamların, İslam hukuk kaynaklarına dayanarak varmış oldukları görüş ve değerlendirmelerine dayanmaktadır. Yani bu hukukun oluşum ve gelişim sürecinde devletin açık ve zorlayıcı bir müdahalesi bulunmamaktadır. Örfi hukuk ise, içtihat faaliyetiyle değil, daha çok padişahların irade ve tatbikini istediği kanunlardan meydana gelmektedir. Osmanlı Devleti'nde örfi kanunların oluşturulmasında devletin üst kademelerinde yıllarca görev yaparak tecrübe kazanan Divan-ı Hümayûn'un özellikle divan üyesi ve örfi hukuktan sorumlu olan Nişancıların önemli rollerinin olduğu belirtilmektedir (Yetkin 2013:386).

Osmanlı Devleti'nde örfi hukukun ortaya çıkışı, belli bir süreç içerisinde gerçekleşmiş ve bu hukuka ait kurallar ilk olarak Fâtiş Sultan Mehmed (ö. 886/1481) döneminden itibaren görülen "Kânûnnâmeler"de toplanmıştır. Daha önceki süreçte ortaya çıkan sultanî-örfi kanunlar, daha çok belirli konular üzerinde çıkarılmış fermanlardan ibarettir. Bunlar bir konuda genel kurallar içerdiğinden ferman-kanunlar niteliğinde sayılabilir. Genel olarak kanunnâmeler, hukuk ve idare adamlarına örfi hukuk kurallarına kolayca ulaşma imkânı sağladığı gibi bu hukukun kapsadığı alanı göstermesi bakımından da önem arz etmektedir. Bu açıdan kanunnamelerin, dolayısıyla örfi hukukun özellikle devletin siyasi-idari yapısı, ceza hukuku (ta'zir), mîrî arazi hukuku ve malî hukuk (tekâlîf-i örfiyye) alanlarında yoğunlaştığı görülmektedir (Ayдын 2007:516).

Osmanlı Padişahlarının kanun koymalarında ana sebebin idarenin adalet ve kanun hakimiyetini sağlama isteği ve devlet geleneği olduğu ifade edilmektedir. Bu durumun sadece Osmanlı Devleti'ne özgü olmadığı, öncesinde kurulan diğer Türk-İslam devletlerinde de halkın adalet ve düzen içerisinde yaşamalarını temin açısından her zaman vurgulanmaya çalışıldığı görülmektedir. Bunu sağlamak için de çeşitli tedbirler ve düzenlemeler getirilmiştir. Bu bağlamda, kanunname hazırlanmasında en önemli sebebin, bir yandan hukuk kurallarının belirgin olması, öte yandan bunların hem kamu görevlileri hem de halk tarafından bilinmesi ve böylece uygulamanın kanun hükümleri dâhilinde merkezi otoritenin kontrolü altında gerçekleşmesinin sağlanması olduğu ifade edilmektedir (Yetkin 2013:387).

2. Hisbe Teşkilatı

Arapça kökenli bir kelime olan "hisbe"nin sevap, ecir, rey, iyi tedbir, hesap etmek, saymak gibi anlamları bulunmaktadır. Çoğulu "hiseb" şeklinde gelir.³ Hisbe

² Örfi hukuk hakkında genel bir değerlendirme için bkz. (Osmanağaoğlu 2007)

³ <https://www.almaany.com/tr/dict/ar-tr/%D8%AD%D8%B3%D8%A8%D8%A9/?c=T%C3%BCm>

“ihtisâb”dan bir isimdir ve “ecir/sevap talep etmek” manasına gelmektedir. Kısaca hisbe veya ihtisab “Sevabını umarak bir işi yapmak, akıllı ve basiretli bir şekilde yönetmek; çirkin iş yapanı kınamak, hesaba çekmek” anlamlarını içermektedir (Duran 2015:13). Terim olarak “Emir bi’l-ma’rûf ve nehiy ani’l-münker prensibi uyarınca gerçekleştirilen genel ahlakî ve kamu düzenini koruma faaliyetlerini ve özellikle bununla görevli müesseseyi” ifade etmektedir. Ortaya çıkışıyla ilgili farklı görüşler bulunmakla birlikte bu kavramın ikinci Abbasî halifesi Ebû Ca’fer el-Mansûr döneminde (137-158/754-774) kullanılmaya başlandığı ve teşkilatın müstakil bir hüviyet kazandığı belirtilmektedir (Buğda 2020:255; Hizmetli 2017:431). Bu konuda görevli memura “muhtesib”, “vâli’l-hisbe”, “veliyü’l-hisbe”, “mütevelli’l-hisbe” ve “nâzirü’l-hisbe” denir.(Kallek 1998:133) Osmanlılarda da ihtisâb olarak isimlendirilen bu kuruma “hıtatü’s-sûk” veya kısaca “es-sûk”, “hıtatü’l-ihtisâb” ve “hisbetü’s-sûk” adlarının verildiği görülmektedir. Ayrıca “velâyetü’s-sûk”, “en-nazaru fi’l-hisbe” ve “velâyetü’l-hisbe” tabirleri de kullanılmıştır (Duran 2015:13).

Konusu şer’î-örfî ilkeler ışığında ve dengeleri fert, toplum, devlet haklarıyla genel ahlak ve kamu düzeninin korunması şeklinde ifade edilebilecek olan hisbe, fıkha göre hüküm bakımından normal şartlarda farz-ı kifâye olarak kabul edilmiştir.(Kallek 1998:133) Hüküm, iyiliği emredip kötülükten sakındırma yükümlülüğü konusunda varid olan ayet ve hadislere dayanmaktadır.⁴ Bu farz tam olarak yerine getirilmediği takdirde buna gücü yeten, yöredeki bütün Müslümanlar mesuliyet altına girer ve hiç kimse meşrû bir mazereti olmadan sorumluluktan kendisini kurtaramaz. İslami gelenekte, genel olarak kişi veya toplumu ilgilendiren konularda temel şer’î kriterlere uygun davranıldığı sürece bunlara herhangi bir müdahale söz konusu olamaz; çünkü esas olan, bireysel hürriyetin tanınmasıdır. Ancak temel ahlâkî veya hukûkî kurallara riayet edilmediği durumlarda kişi veya devlet, belli bir kurumsal yapı altında ve belirlenen kurallar dahilinde gerekli denetimi yaptıktan sonra müdahale ve yaptırımında bulunabilir.

Hisbe, İslam hukuku ve ahlakî ile bağlantılı bir kurumdur ve İslâmî kurumlar arasında en eski olanlardan birisidir. İlk ihtisabın Hz. Peygamber’in (sav) uygulama, teşvik ve gözetiminde başladığı bilinmektedir. Buna göre vahyin nüzülüyle birlikte hisbenin oluşmaya başladığından bahsedilebilir. Hz. Peygamber (sav) yeni oluşmakta olan Medine Müslüman toplumunda ferdî davranışların İslam’ın ahlâkî ve hukûkî emirlerine uygunluğunu sağlamak için gayret göstermiştir. Bu bağlamda farklı zamanlarda çarşı pazarda bizzat denetlemeler yaparak yanlış yapanlara karşı uyarılarda bulunmuş, bir anlamda ilk muhtesiblik görevini ifa etmiştir. Kaynaklarda Saîd b. Âs b. Saîd el-Ümevî’nin Mekke’de; Abdullah b. Saîd b. Üsayha, Ömer b. Hattâb, Semrâ bint. Nüheyk el-Esediyye ve Şifâ bint. Abdullah’ın Medine’de muhtesib olarak görevlendirdiği zikredilmektedir (Demirkaya 1998:305; Kallek 1998:134). Ayrıca bu vazifenin Hz. Peygamber (sav) ve sahabe döneminde bütün ashab tarafından gönüllü olarak yerine getirildiği konusunda hadis ve İslam tarihi kaynaklarında pek çok bilginin yer aldığını belirtmek gerekir. Hulefâ-i Râşidîn döneminde de faaliyetlerine devam eden hisbe, Hz. Ömer’in halifeliğinde tam olarak kurumsal bir niteliğe bürünmüş (Kazıcı 1984:9) devletin sınırlarının genişlemesiyle çalışma alanı da genişlemiştir. İlk oluşum ve teşkilatlanma sonrası tarihi süreçte Abbasi, Endülüs Emevileri, Fatımiler, Eyyübiler ve Memluklerde olduğu gibi diğer Müslüman Türk devletlerinde (Abay 2002:356; Kariev 2021) de varlığını ve etkinliğini devam ettirmiştir.

⁴ Âl-i İmrân 3/104, 110, 114; et-Tevbe 9/71, 112; el-Hac 22/41; Buhârî, “İsti’zân”, 2, “Mezâlim”, 22; Müslim, “İmân”, 83, 85, “Libâs”, 114, “Selâm”, 3; İbn Mâce, “Fiten”, 20; Ebû Davud, “Edeb”, 12; Tirmizî, “Birr”, 15.

Genel olarak hisbe faaliyetleri kamu hukukunun bir alt dalı olarak, muhtesibin görev ve sorumlulukları da idare hukuku çerçevesinde ele alınmaktadır. Bununla birlikte muhtesiblerin toplumsal hayatta çok yönlü görev ve yetkileri söz konusu olabilmektedir. Yönetici, yargı ve adalet teşkilatı gibi şahıs ve organların sorumluluklarına dahil olmayan hususlarda iyiliği emredip kötülükten sakındırmak; Cuma namazı, beş vakit namaz ve cemaate katılmayı sağlamak, alım satımda yalancılık, hıyanet, ölçü ve tartıda hile gibi dinen ve ahlaken fena, çirkin görülen işlerden alıkoymak muhtesiblerin vazifeleri arasında yer almaktadır.⁵ İktisadi ve ticari alanda kontrolü sağlama yanında, iş yeri, dükkan, kamuya ait yapılar, yol ve su kanallarının denetlenmesi; eğitim ve sağlık merkezleri, adli teşkilat ve devlete bağlı diğer kurumların faaliyetlerini normal olarak sürdürmelerini sağlama da onların sorumluluk alanına girmektedir (Buğda 2020:266).

İslam devleti içerisinde yaşamını sürdüren gayr-i Müslimler de teşkilatın muhatabıdır. Mâverdi'nin (ö. 450/1058) belirttiğine göre, zimmîlerin toplum içerisindeki durumlarının kontrolü muhtesibin görev ve yetki alanına girmektedir. Dolayısıyla muhtesib, zimmîler için belirlenmiş olan dinî, ictimâî, ahlâki ve hukûkî hakların dışına çıkılması durumunda onlara müdahalede edebilmektedir (Mâverdi t.y.:371).

Hisbe kurumu, kamu hukukunu korumak ile kişi haklarını korumak arasında bir dengeyi amaçlamış ve dinî temelli kurumsal bir yapı olmuştur (Çınar 2020:250). Teşkilatın icra ettiği faaliyetlerin günümüzde devlet kurumlarından hangisinin görev, yetki ve sorumluluk alanına girdiği ve karşılığının tam olarak ne olduğu konusunda kesin cevap verilememektedir. Çünkü hisbe teşkilatı ve muhtesibin görevleri arasında yer alan fiyat istikrarının sağlanması, ihtikarın (stokçuluk, vurgunculuk) önlenmesi bakımından günümüz belediyeler, maliye, sanayi ve ticaret bakanlıklarından her birinin yetki ve sorumluluk alanına girebilmektedir. Yine teşkilatın görevleri arasında bulunan ölçü ve tartı aletlerinde standardın sağlanması, toplum sağlığının korunması, alım-satımda oluşabilecek hileleri kontrol görevleri, belediyeler, maliye, sanayi, ticaret ve sağlık bakanlıkları tarafından yerine getirildiği görülmektedir. Günümüzde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın uhdesinde bulunan din hizmetleri, bu kapsamda camilerin belirlenmesi, imam ve müezzinlerin atama, kontrol ve denetimi hisbe teşkilatının sorumlulukları arasında bulunmaktadır. Tedavülde olan paralarda sahtecilik ve tağşişin⁶ önlenmesi, kalpazanlığın men ve takibi gibi emniyet teşkilatı tarafından icra edilen hususlar da hisbe teşkilatının görevleri arasında yer almaktadır (Alkış 2011:156; Atar 1999:174-75; Duran 2015:27; Kavakçı 1975:54-55).

Günümüzde oldukça geniş bir teşkilat ağı, büyük mali kaynaklar ve uzman personel istihdamını gerektiren, ancak birçok kurum tarafından yürütülebilen, toplumun her kesimine hitap eden bu kadar farklı görev ve yetki alanını rahatlıkla kontrol edebilen bir teşkilatın başarılı olmasındaki sırrın, görevlilerinin toplum nazarında benimsenmiş olması ve bir tür görevli-gönüllü iş birliği içerisinde çalışması olduğu ifade edilmektedir. Ayrıca teşkilatın toplum için vazgeçilemez bir kurum konumunda olması ile halkın işlerini kolaylaştırıp hayatlarına dokunarak

⁵ Ebü'l-Abbâs Takıyyüddin Ahmed b. Abdilhalim İbn Teymiyye, "el-Hisbe fi'l-İslâm", *Ravâiu İbn Teymiyye* (Kahire: Nûr li'n-neşr ve't-tevzî, 2017), 40, 41; Muhtesibin görevleri hakkında bkz. Buğda, "İslam Hukukunda Hisbe Teşkilatı", 261 vd.

⁶ Tağşiş: Altın ve gümüşün para birimi olarak tedavülde bulunduğu dönemlerde bunların içerisine yabancı maddeler karıştırılarak saflık ve ayarlarının değiştirilmesi veya ağırlığının düşürülmesi şeklinde kullanıcıların aldatılma, kandırılma işlemidir.

gönüllerinde kalıcı izler bırakmasının da bu noktada önemli bir etken olduğu belirtilmektedir (Hizmetli 2017:441).

Muhtesiblerin gerekli gördükleri zaman cezâî yaptırım uygulayabilme yetkileri de bulunmaktadır. Ta'zir cezaları kapsamında değerlendirilen bu yaptırımlar, konuya özel bir çalışması bulunan Taha Abdullah Muhammed'in belirlemelerine göre; nasihat, eğitim, yerine göre tehdit ve teşhir, takdir, dayak, hapis ve son aşamada olayın kadıya intikaline kadar on dört maddede ele alınabilmektedir (Seb'âvî 2013). Muhtesibler son çare olarak silah vb. maddeleri de kullanabilirler. Ancak bu nadiren baş vurulan bir uygulamadır ve daha çok karşı tarafın silah kullanması durumu buna sebep teşkil etmektedir (Karaman 1972a:282; Mısri 1431:171). Muhtesip yetkilerini kullanırken hukuka uygun olarak hareket etmek mecburiyetindedir. Ancak belirtilmesi gereken temel ilke: ihtisaba konu olan şey kim veya ne tarafından, kime veya neye karşı yapılırsa yapılsın ona ihtisap uygulanacağı prensibidir (Abay 2002:361).

Muhtesiblik vazifesini üstlenecek kimseler için kaynaklarda bazı özellikler zikredilmektedir. Bunlar arasında Müslüman, mükellef, ilim ve kudret sahibi olmak gibi temel şartlar yer almaktadır. Erkek olmanın ihtisab için genel olarak aranan bir nitelik olduğu, ancak bunun bayanların icra etmesi gereken konularda istisna tutulduğu da belirtilmektedir. Bazı araştırmacılar adaleti de ihtisab için şart koşturmuştur. Ayrıca ölçü-tartı, fiyat denetimi ve defter incelemesi yapacak kadar hesap bilgisi, güzel ahlak sahibi olma, işlerinde Allah rızasını arama, verâ ve güvenilirlik gibi temel ahlâkî erdemler de ihtisabın adap ve şartları arasında bulunmaktadır (Demirkaya 1998:312; Duran 2015:27-30; Kallek 1998:133; Kavakçı 1975:22-29). Muhtesib için aranan şartlar yardımcıları ve yanında çalıştırdığı diğer görevliler için de geçerli sayılmıştır. Çünkü onların da rüşvet ve iltimas gibi bir suçlamaya maruz kalmaları, bağlı oldukları muhtesibi de töhmet altında bırakmaktadır (Hizmetli 2017:433). Vazifeyi yüklenen kişinin, "mechûlu'l hâl" olmaması, "hüsn-i hâl ve istikâmet ile mevsûf bir kimse" olması gerekir. Çünkü muhtesibler, bazen kanun ve mevsuk vakıaların bulunmadığı yerlerde ananeleri tatbik etmek durumunda kalmışlardır. Bu özellikleri taşıyıp muhtesib olarak tayin edilen kimseler, kontrolsüz ve başı boş bırakılmamış, daima kadı tarafından gözetlenmiş, görev süresince takip edeceği metot ve baş vuracağı çareler de ayrıca tespit edilmiştir (Erdoğan 2000:134).

Hayrettin Karaman'ın ifade ettiği gibi İslam'a göre toplulukların en hayırlısı: şiarı iyilik ve güzellik olan, insanlığa sulh, selamet, yüksek ahlak örneğini sunan ve bu değerlerin hâkim olmasını gaye edinip, bu uğurda çalışan bir millettir. Suç işleyen cezalandırılması hukûkî bir zarurettir; ancak daha önemli olan suçun oluşmasını önlemek, suç işleme istidadı olanları terbiye ve ıslah etmektir. Tıpkı sıhhati korumanın, hastalığı tedavi etmeden önce geldiği ve daha önemli olduğu gerçeği gibi... İşte İslam devletlerinde ihtisab müessesesi ve vazifesinin en önemli hedefi bu ulvi ve önemli gayelerin gerçekleşmesine yardım etmek, böylelikle beşeriyeti dünyada mutlu, ahiret için de umutlu kılmaya çalışmaktır (Karaman 1972b:343).

Toplumsal düzenin sağlanması özellikle tüketicinin korunması noktasında hem ahlâkî hem de sosyo-ekonomik açıdan denetim faaliyetleri icra eden, tüketici hak ve kayıpları ile şikayetlerini dinleyerek karara bağlayan, duruma göre idâri veya kazai sorumluluk yüklenen hisbe teşkilatı, tarihi süreçte ve günümüzde oluşturulan benzer kuruluşlara göre daha başarılı kontrol ve denetim mekanizması oluşturarak çok etkin görevler yapmıştır (Alkış 2011:158).

Hizmetli Peygamber (sav) devrinden itibaren hisbe müessesesi pek çok İslam ülkesinde varlığını devam ettirmiş, genel olarak benzer faaliyetler icra etmiştir. Geniş bir coğrafyada uzun yıllar hüküm süren Osmanlı Devleti de bu teşkilatı aynen

benimsemiş, sistemleştirerek daha geniş bir faaliyet alanında toplum hizmetinde kullanmıştır.

3. Osmanlı Devleti'nde Hisbe

Osmanlı Devleti'ne, öncesinde kurulan Müslüman devletlerden bir miras olarak intikal eden ihtisâb müessesesi, her devirde önemini koruyan teşkilatlardan birisi olmuştur. Bu kurum, geçtiğimiz asrın başlarına kadar tüm İslam coğrafyasında birtakım farklılıklarla buluna gelmiştir. Osmanlı'da ise en görkemli günlerini yaşayarak, kapsam ve içerik bakımından adeta zirve noktasına ulaşmıştır (Demirkaya 1998:303). Sıkı ve merkezîyetçi bir yönetim anlayışını benimseyen Osmanlı devlet idaresinde, özellikle büyük şehirlerde iktisâdî ve ictimâî düzeni sağlayan ve piyasa kontrolü yapan ihtisab kurumu, zamanla şehir hayatında tek söz sahibi haline gelmiş, inkâr edilemez bir yer edinmiştir.

İslam hukukunun yürürlükte olduğu Osmanlı Devleti dinî, adlî ve idarî teşkilatlanmasında kendisinden önceki İslam devletlerinde yer alan kurum ve uygulamaları sürdürdüğü gibi hisbe teşkilatında da onları örnek almıştır. Osmanlılarda "ihtisâb ağası" veya "ihtisâb emini" adı verilen muhtesib, devletin kuruluşuyla birlikte görülmüştür. Kadı tayin edilen her bölgede onun yardımcısı konumunda bir muhtesib de görevlendirilmiştir. İstanbul gibi büyük şehirlerde duyulan ihtiyaca binaen birden fazla muhtesibin atandığı da olmuştur. Bu muhtesiblerin görev, yetki ve sorumlulukları ihtisab kanunnamelerinde ayrıntılı olarak belirlenmiştir (Kazıcı 1998:533).

Osmanlı Devleti'nde ulema ve halk tarafından özellikle şer'î emir ve yasaklara nezaret, ahlak ve anelerin kuşaktan kuşağa intikalini sağlama konusuna büyük hassasiyet gösterilmiştir. Buna bağlı olarak toplumda "çirkin ve gayr-i ahlâkî hareketler karşısında sükût edilemeyeceği" kaidesi çerçevesinde aktif sosyal kontrol mekanizmasının oluşması sağlanmıştır. Kaynaklarda bu vazifeyi yerine getirmekle görevli bir kimsenin, resmi olarak ne zaman ve nerede atandığına dair kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Osman Gazi (ö. 724/1324) zamanına ait bir veri, bu kurumun başlangıcına işaret etmektedir. Yine Evliya Çelebi'nin (ö. 1095/1684 [?]) aktardığına göre İstanbul'un fethinden sonra şehirde iktisâdî ve sosyal düzeni sağlamak amacıyla görevlendirilen idarecilerden bir tanesi de muhtesibdir (Kazıcı 1999:114). II. Bayezid (ö. 917/1512) döneminde 907/1502 ile 912/1507 tarihleri arasında çıkarılan ve 100'den fazla maddeyi ihtiva eden özellikle Bursa, Edirne ve İstanbul şehirlerine yönelik hazırlanan ihtisab kanunnameleri de bu konuda yapılan önemli düzenlemeler arasında yer almaktadır. Kanunnamede birtakım mallar zikredilmekte, içerikleri ve özelliklerinin yanı sıra fiyatları da belirtilmektedir. Düzenlemelerde görüldüğü şekilde, günümüzden yaklaşık beş asır öncesinde dünyaya örnek olacak tarzda maddelerin kalite ve standarda bağlama işleminin yapıldığı görülmektedir. Burada, Osmanlı'nın o dönemdeki üç önemli merkezinde hemen hemen tüm mal ve hizmetler için ayrı ayrı standartlar belirlenmiş, uyulmaması halinde muhtesibe gerekli cezai müeyyideyi uygulamak üzere yetki verilmiştir (Erdem 2008:272).

İlk İslam devletlerinde Halife tarafından tayin edilmekle birlikte daha çok bağımsız bir konumda bulunan muhtesib, Osmanlı Devleti'nde kadıya bağlanmış, otorite ve yetkisini doğrudan ondan almıştır. Böylece şehir hayatında hisbe teşkilatı, vazgeçilmez temel müesseselerden birisi haline gelmiştir. Zira, şehir hayatının sağlam temellere oturtulması ve kurulu sosyal düzenin normal işleyişini sağlamak, yönetim açısından en önemli meselelerden birisi olarak kabul edilmektedir. Bunu sağlamak amacıyla yerleşim birimlerinde vali, kadı ve muhtesib tayin edilmiştir. İhtisab ağaları, belediye görevlerinin yanı sıra aynı zamanda mülki ve adlî vazifeleri de üstlenmiştir. Kadıların yoğun iş yükü altında bulunması nedeniyle muhtesiblere, adlî ve idarî

işlerde görev alma imkânı sağlanmış, bu durum ihtisab teşkilatının gelişimine zemin hazırlamıştır (Demirkaya 1998:307).

İslam hukukunda yargılama ve ceza verme konusunda kadı ile muhtesib arasında benzerlikler ve farklılıklar bulunmaktadır. Kadının birinci dereceden yardımcısı olmasına rağmen bazı konularda ondan daha yetkili ve etkin konumda olduğu da görülmektedir. Muhtesib, kadıdan farklı olarak özellikle ekonomik ve sosyal hayatta sıkça görülen ve bir yönüyle kamu düzeninin ihlâli anlamına gelen davaları çözüme kavuşturmaya yoğunlaşmış; intikal eden olayın mahiyetine göre bazen hakem, bazen de günümüzdeki savcı veya sorgu hâkimi işlevini üstlenmiştir. Muhakeme usulü açısından da kadıdan farklı olarak görev alanıyla ilgili konularda dava açmadan yargılama ve hatta gerektiğinde yargılama yapmadan doğrudan hüküm verme yetkisine sahiptir (Atar 1999:173-74; Kallek 1998:134). Vazifesiyle ilgili olaylarda şahit, delil ve ispat vasıtası aramaksızın örf ve adetlere göre hüküm verebilir, meseleleri çözüme kavuşturmada kadıya nazaran daha fazla hareket serbestisine sahiptir. Bu durum ihtisab görevini yerine getiren kimseleri kadıya göre daha etkin kılmaktadır (Eşrefoğlu 1971:100). Tüm bu hususlardan hareket ederek muhtesibin görev alanına giren konularda kadıdan üstün bir konumda olduğu ve daha fazla yetkilere sahip olduğu sonucuna ulaşılabilir.

Fatih Sultan Mehmet devrine ait İstanbul İhtisap Kanunnamesinde “Allah’ın yarattığı her bir varlığın hukukunun gözetilmesinden birinci derecede muhtesiblerin sorumlu olduğu” şeklinde yer alan kayıt, muhtesiblerin ne denli geniş sorumluluk ve yetkilerle donatıldığına işaret etmektedir. İslam toplumunda sosyal hayatta da etkin konumda olan muhtesiblik görevi, yüce bir makam olarak değerlendirildiğinden, bu vazifeyi üstlenecek kişiler çok dikkatli ve titiz bir şekilde seçilmiş, daima güzel hal ve istikamet sahibi olmaları, görev kapsamına giren konularda mevzuatı çok iyi bilmeleri şartı aranmıştır. Zira muhtesibler, kanun ve mevsuk vakaların bulunmadığı durumlarda örfi hukuku/ananeleri tatbik etme yetkisine sahiptir (Kazıcı 1984:11-12, 1998:143). Bu yetkisini bihakkın kullanabilmesi için yeterli derecede hukûkî bilgi ve kanaata sahip olması gerekir. Bu duruma işaret eden Kânûnî dönemi Osmanlı devlet adamlarından Lütî Paşa (ö. 970/1563) Âsafnâme isimli eserinde muhtesib olacakların daha evvel, başarıyla devlet hizmetinde bulunmuş ve doğru karar verme niteliğini haiz kimselerden olmaları gerektiğini belirtmektedir. Bu görüşü destekler nitelikte özellikle kadılıktan emekli olanların muhtesiblik görevine daha uygun olacağı fikri konuyla ilgili sonraki dönem kaynaklarda da yer almış, atamalarda bu husus göz önünde bulundurulmuştur (Özdeğer 2002:54, 58). Oldukça geniş yetki ve sorumluluk yüklenen muhtesiblerin bu görevi tam anlamıyla tek başlarına yerine getirmeleri çok zor olmuştur. Bu nedenle ilk dönemlerden itibaren görev kapsamına giren konularda değişik mesleklere mensup kişiler arasından kendilerine bağlı ârif, emîn, avn, gulâm ve haberci adı verilen bazı yardımcıları tayin edilmiştir. İktisadi hayat gelişip ihtiyaçlar arttıkça bunların sayıları da arttırılmıştır. Bu kişiler bizzat muhtesib tarafından seçildiği için daima kontrol altında tutulmuş ve vazifelerini tam olarak yerine getirmeleri beklenmiştir. Görevi kötüye kullanma, yetki ve sınırları aşma, ihmal, zulüm vb. durumunda derhal azledilerek, işlerine son verilmiştir (Kazıcı 1999:116).

Osmanlı Devleti’nde şehir idaresi, alt yapı hizmetleri ve tesislerin kurulması ve korunmasında hisbe teşkilatı örnek olacak güzel faaliyetler sergilemiştir. Özellikle doğu İslam şehirlerinde belediye nizamının temelini hisbe teşkilatına bağlı olduğu ifade edilmektedir. Ayrıca teşkilatın öngördüğü kurallar ve önleyici tedbirlerle birlikte şehirde caydırıcı bir kolluk hizmeti de oluşmuştur. Ayrıca hisbe teşkilatı, vakıfların statüsü ve dokunulmazlığını, bayındırlık ve sosyal hizmetleri korumaya alarak herhangi bir idâri otoritenin veya cemaatin usulsüz müdahalesinden ve değişikliğe gitmesinden korumuştur. Kadı ve muhtesib daima iş birliği içerisinde, kontrol

mekanizmasını, sahada etkin bir şekilde kullanmışlardır. Bu görev kapsamında şehirdeki tüm üretim tüketim hareketleri, toplumsal asayiş ve vakıfların denetimi de sağlanmıştır (Demirkaya 1998:307-8).

Genel olarak ticari faaliyetleri denetlemekle görevli olan muhtesibler, hizmetlerine karşılık esnaf ve zanaatkarlardan “ihtisâbiye/ih̄tisâb vergisi” almıştır. Bu vergi, üretici ve tüccarın maddi durumu ve bölgenin özel şartlarına göre onlara ağır gelmeyecek şekilde farklı miktarlarda tespit edilmiştir (Erdoğan 2000:132). Arif Bilgin’in tespitleriyle kurumun işleyişiyle ilgili olarak Osmanlı devletini diğerlerinden ayırt eden önemli bir husus, vergi ünitesi hüviyetinde olan ihtisabın mukâtaa⁷ haline getirilmiş olması ve dolayısıyla muhtesib seçiminin iltizâm sistemi⁸ çerçevesinde yapılmış olmasıdır. Ancak esnaftan alınan ihtisab resmi/ih̄tisâbiye ve para cezalarından oluşan “İhtisab Mukâtaası”nın, iltizâm sürecinde farklı bir uygulaması bulunmaktadır. Bir mukataanın satışı, orayı işletebileceği düşünülen ve yeterli kefil bularak yüksek meblağ taahhüt eden herhangi bir kimseye yapılabilirdi. Ancak devlet, ihtisab mukâtaası’nı, sosyal ve iktisâdî düzeni sağlayıcı özelliğe sahip olmasından dolayı merkez bürokrasisinde görev almış bir kimseye vermeyi tercih etmiştir (Bilgin 2015:95). İstanbul ve diğer Anadolu şehirlerinde bu mukâtaa’yı iltizâma alan ve böylelikle ihtisab ağası yahut ihtisab emini unvanıyla anılanlar, bir yıllık süreyle ve çoğunlukla muhtesib yardımcılığı görevinde bulunmuş kapıkullarından seçilmiştir. Bununla birlikte bazı yörelerde nadir olarak devlet hizmetlerinde başarılı olmuş bazı kimselere bir mansıb olarak verildiği de görülmüştür (Kazıcı 1999:115). Son dönemlere gelindiğinde iltizâm sisteminin bozulması ve özellikle ihtisab nezâreti’nin kurulmasından sonra bir nevi memur niteliği kazanan muhtesiblere, devlet tarafından maktu maaş ödenmesine başlanmıştır.

Osmanlı döneminde oldukça farklı alanlarda sorumluluk üstlenen muhtesib’in görevlerini, çeşitli zamanlarda yayınlanan ihtisab kanunnameleri ve 884/1479 tarihli Edirne şehri ihtisab ağası tayini ile ilgili bir hükümden hareketle Ziya Kazıcı’nın tespit ettiği şekilde, (Kazıcı 1984:12) dinî hayatla ilgili olanlar, iktisâdî ve sosyal hayatla ilgili olanlar ve adli hayatla ilgili olanlar şeklinde üç ana başlık altında toplamak mümkündür.

a) Dinî hayatla ilgili olan görevler

Yukarıda işaret edildiği gibi hisbe teşkilatının temel dayanağı ve ortaya çıkış nedeni Kur’an-ı Kerim’de yer aldığı şekilde insanlar arasında emri bi’l-ma’rûf ve nehy-i ani’l-münker ilkesinin uygulanması, böylelikle toplumda güven ve huzur ortamının oluşturulması hedefidir. Bu bakımdan muhtesibin dinî hayatla ilgili görevleri oldukça önem arz etmektedir (Atar 1999:174). Muhtesib, öncelikle İslam’da yasaklanan, kötü ve çirkin bir davranış olarak kabul edilen her hususa müdahale ederek bunların yapılmasını ve toplum içerisinde yayılmasını önlemek durumundadır. Bu görevini tam olarak yerine getirebilmesi için de İslam hukukunu (şer’î hukuk) çok iyi bilmesi gerekir. Nitekim Osmanlı Devleti’nde 1242/1826 yılında çıkarılan İhtisap Ağalığı

⁷ Mukâtaa, “Devlete ait bir kısım vergi ve resimlerin belirli bir meblağ karşılığında iltizama verilmesi” manasından zamanla “İltizamın konusu olan vergi birimi” anlamına doğru kaymıştır. Osmanlı Devleti malî metinlerine göre XV. yüzyılın ortalarından başlayarak yüzyılın sonlarında tamamlanmış görünen bu değişimle mukâtaa kelimesi, XIX. yüzyılın ortalarına kadar geçerli kalan esas terim olarak “Hazineye ait bir kısım vergilerden oluşturulmuş birer malî birim” muhtesabını kazanmıştır. Geniş bilgi için bkz. (Genç 2006)

⁸ Terim olarak İltizâm, “Özel bir şahsın devlete ait herhangi bir vergi gelirini toplamayı belirli bir yıllık bedel karşılığında üzerine alması” demektir. Bu işi üstlenen kimseye mültezim denir. İltizâmı eş anlamlı olarak deruhde, tevcih, furuht, ihâle ve taahhüd tabirleri de kullanılmaktadır. Geniş bilgi için bkz. (Genç 2000)

Nizamnâmesi, muhtesiblere imam ve müezzinlerin kontrolü, ehil olmayan yahut ihmalkâr olup kusurlu davrananların görevden alınması konusunda yetki vermektedir (Kazıcı 1984:13). Zorunlu olarak bu yetki, muhtesibin dinî konularda eğitim anlaması ve şer'î hukukta belli bir birikimine sahip olmasını da gerektirmektedir.

Muhtesibin dinî ve ahlâkî görevleri arasında genel olarak namaz ve oruç gibi ibadetleri yerine getirmeyen kimseleri mahalle imamları aracılığıyla tespit edip bu kişilere önce tembihte bulunmak, uyarıları dikkate almayıp davranışlarını sürdürenleri kadının huzuruna çıkararak takdir edilen cezayı uygulatmak bulunmaktadır. Muhtesibin, nizamnâmenin verdiği yetkiye dayanarak, çarşı pazar kontrolü esnasında şer'î ahkama dikkat etmeyip suçlu olduğu tespit edilen kimseleri mahkemeye çıkarmadan, maiyetindeki yardımcılarını vasıtasıyla bizzat cezalandırdığı da olmuştur. İhtisab nizamnâmelerinde açıkça ifade edildiği gibi muhtesibin dinî görevleri arasında ibadet yapmayan veya aksatan kimseleri araştırmak, bunları ibadet yapmaya teşvik ve zorlamak, cemaate devamı sağlamak; çarşı ve pazarların şer'î kurallara uygun düzgün işleyişini temin etmek konuları yer almaktadır. Ayrıca ahlakın bozulmasını engellemek amacıyla, umumi alanlarda din ve geleneklere uymayan davranışlara geçit vermemek, yalancı şahitleri tedip etmek gibi hususlar da dinî sorumluluk alanına dahil edilmiştir (Demirkaya 1998:314; Karaman 1972b:350; Kazıcı 1984:12, 1998:144).

Osmanlı Devleti'nde muhtesibin dinî alana giren görevleri o kadar geniş ve kapsamlı olmuştur ki, kaynaklarda bunun kanıtı olarak toplumsal hayatın farklı alanlarına ait çeşitli müdahale örneklerine rastlamak mümkündür. Hayvana fazla yük yükleyen kimseye müdahaleden, aralarında akrabalık veya mahremiyet bağı olmayan erkek ve kadınların bir kayıkta yan yana yolculuk yapmalarına engel olma gibi konular da muhtesibin kontrolüne bırakılmıştır. Yine muhtesibler, hamamlarda kullanılan peştamalin şekli, boyu; Müslüman ve gayr-i Müslimlerin sokakta giydikleri elbiselerin dinî kriterler ve genel ahlaka uygunluğu yanında köle pazarında satışa sunulan köle ve onlara karşı yapılan kötü muamelelere varıncaya kadar her şeye müdahil olmuştur (Kazıcı 1984:14).

b) İktisadî ve sosyal hayatla ilgili olan görevler

Kadının yardımcısı olan ihtisab ağası/muhtesib, onun ticari konularda emirlerini yerine getirir, zaman zaman sadrazamın maiyetinde çarşı pazarı dolaşarak esnafı kontrol eder, belirlenen vergileri toplar, işyeri açmak isteyenlere ruhsat verir, üretimin nizamnâmelere uygun olarak yapılmasını sağlardı. Pazarda gerçekleşen tüm ticari işlemlerde örfî ve şer'î kanunların tatbikini denetler, uyuşmazlıkları bunlara göre çözmeye çalışırdı. Halk-esnaf (üretici-tüketici) arasındaki muameleleri gözetler, hatta esnafın kendi arasında yapmış olduğu işlemleri de takip ederek iktisadî hayatın normal seyrinde devamını sağlardı. Denetleme işini icra eden muhtesibin, aynı zamanda onların loncalarını ve bütün haklarını da koruması nedeniyle esnaf üzerinde büyük bir otoritesi ve nüfuzu bulunmaktaydı. Dışarıdan gelip iş yeri açmak isteyenlere yer gösterilmesi, işyeri açma ruhsatı, mürur tezkiresi verilmesi, yerli mallarla rekabet edebilecek ithal eşyadan ve esnaftan ihtisâbiye vergisinin alınması, ihtisab gelirlerinin belirlenen yerlere dağıtılması ve esnafın kılık kıyafetlerinin kontrolü de görev alanına girmekte idi (Demirkaya 1998:311; Kazıcı 1984:16, 1998:143-44).

Osmanlı'da muhtesibler, tüketiciyi koruma, ticari hayatın canlılığı ve pazara ihtiyaç duyulan malların sevkiyatının aksamadan devamını sağlama konusunda gerekli tedbirleri almış, bu konuda farklı uygulamalar yapmıştır. Burada dikkat çeken iki uygulamadan bahsedilmesi uygun olacaktır. Bunlardan birisi İslam hukukunda bağlayıcı niteliği olan nezir (adak) uygulamasıdır. Pazara mal gönderecek

üretici veya esnaftan, istenilen malı belirlenen zaman ve miktarda talep edilen yere gönderme, aksi takdirde yüklü bir meblağı ödeme konusunda ahit/nezir alınmıştır. Bu uygulamayla vadin yerine getirilmemesi durumunda muhtesib tarafından hem adanan meblağ alınacak hem de işyerine el konularak ticaret yapmasına engel olunacaktır. Bir diğeri günümüz iktisâdî hayatı için de örnek teşkil edebilecek olan kefalet sistemidir. Bu uygulamada muhtesib, esnafı birbirine kefil yaparak, kendi aralarında ve mal getiren tüccara karşı borçlarını güvenceye almaktadır. Böylece iflas ettiğini iddia ederek ödemekten kaçınan esnafın, kefilleri vasıtasıyla borçlarının ödenmesi sağlanarak, esnaf ve tüccarın alacakları konusunda herhangi bir endişe taşımadan ticaret yapmaları, pazara sürekli mal getirmeleri amaçlanmıştır (Öztürk 2002:1581). Özellikle İstanbul için zorunlu ihtiyaç maddelerinin temininde benzer uygulamaların oldukça yararlı etkilerinin olduğu görülmüş, çarşı ve pazarlarda toplumun genelini etkileyecek uzun süreli kıtlık durumu gözlenmemiştir.

İhtisab ağasının sorumluluğu altına giren diğeri bir konu da şehirlerde asayiş ve güvenliğin sağlanması ile halkın zorunlu ihtiyaçlarının giderilmesi, bunlara kolaylıkla ulaşmalarının temin edilmesidir. Bu açıdan bakıldığında muhtesibin görevleri adeta toplumsal hayatın her alanına yayılmış gibidir. Şehre giriş çıkışların kontrolü, yerleşim birimlerinde güvenlik, eğitim-öğretim hizmetleri, bunların aksamadan yürütülmesi, hoca talebe ilişkileri, sağlık hizmetleri, bu hizmetlerden yararlanma, doktor hasta ilişkileri, yetimlerin gözetimi, barındırılması, ihtiyaçlarının temini, cadde ve sokakların temizlik, bakım ve onarımı, posta hizmetleri gibi pek çok sosyal hizmet muhtesibin gözetimi altında idi. Güvenlik hizmetlerine bağlı olarak suçun oluşmasını engelleme yanında denetleme esnasında kanuna aykırı olarak işlenen suçların tespitinde, olay yerinde bizzat muhtesib veya yardımcıları tarafından tazirle cezalandırma yetkileri de bulunmaktaydı (Demirkaya 1998:311; Kazıcı 1984:17, 1998:143-44).

Osmanlı'da Yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra ocağın bazı görevleri, İhtisab Nezareti'ne devredilmiştir. 1242/1826 tarihinde yayınlanan ihtisab ağalığı nizamnâmesinde muhtesibin şer'i hukuktan kaynaklanan dînî ve ahlâkî rolüne özellikle vurgu yapılmış, asayişin temini için ayrıntılı düzenlemelere gidilmiş ve mürur tezkeresine yer verilmiştir. Men-i mürur ile, büyük şehirlerde iç göç kaynaklı sorunların ağırlaşmasını önlemek ve buna bağlı olarak ortaya çıkan güvenlik zafiyetinin giderilmesi hedeflenmiştir. Mürur tezkerelerinin verilmesi, kontrol ve denetimi İhtisab Nezâreti uhdesine bırakılmıştır. Nizamnâmede özellikle genel asayişle ilgili düzenlemeler önemli yer tutmaktadır; onuncu maddede İstanbul'a taşradan başıboş ve serseri kimselerin yığılmaması için alınacak tedbirler, mahalle sakinlerinin kayıt altına alınması, çalışanların kimliklerinin tespit edilmesi, kefillerinin belirlenmesinden bahsedilmektedir. On beşinci maddede hamamlar, rıhtımlar, inşaatlar, esir pazarları gibi yerlerin kontrol altında tutulması, buralarda daima sayımlar yapılması ve silah bulundurulmaması gerektiği belirtilmektedir. Aynı nizamnâmede İstanbul'da bekârların kalacakları hanların yerleri ve sayıları belirlenerek, bu konuda gerekli tedbirlerin alınması üzerinde durulmaktadır. Başıboş gezenlerin önüne geçebilmek için herkesin dış görünüşü ve kılık kıyafetiyle bilinmesi gerektiği de ayrıca ifade edilmektedir. Yirmi yedinci maddede, güvenlik kuvvetlerinin yetkileri genişletilerek, önceden zabitlerin giremeyeceği belirtilen yerler azaltılarak, artık kolluk kuvvetinin buralara girerek kabahati olanları tutabileceği ifade edilmektedir (Turna 2014:393-96). Bu ve benzeri düzenlemeler, 19. yüzyılda Mora İsyanı ve Yeniçeriliğin kaldırılmasıyla birlikte Osmanlı ülkesinde İhtisab Nezâreti'nin görev kapsamının toplumsal alanın her yönünü içerecek şekilde genişletildiğini açıkça göstermektedir.

c) Adli hayatla ilgili olan görevler

Osmanlı Devleti'nde muhtesib, mevzuatı uygulayan bir görevli olarak yetkisini doğrudan ya da dolaylı olarak kadıdan almaktadır. Şehirlerde, asayiş ve günümüzde belediye hizmetleri kapsamına giren konulara öncelikli olarak kadılar bakmaktadır. Kadıların bu görevi yerine getirmesinde ona yardım eden görevli kişi ve kurumlar bulunmaktadır. Bunlar arasında muhtesib, ayak naibi, subaşı, çöplük subaşısı, böcekbaşı, mimarbaşı gibi sivil görevliler ile yeniçeri ocağı ve şurta gibi güvenlik teşkilatları da yer almaktadır (Demirkaya 1998:309). Muhtesibler zaman zaman zabıta ve ahlak polisi (şurta) olarak da görev yapmıştır. Muhtesib ile şurta (polis/güvenlik) arasında her zaman dayanışma, yardımlaşma ve güvene dayalı bir ilişkisi söz konusu olmuştur. Bazı araştırmacılara göre hisbe teşkilatı, önem bakımından yargı (kaza) ile emniyet (şurta) teşkilatı arasında ara bir konumda bulunmaktadır.

Adli konularda kadıya yardımcı olan muhtesiblerin kısmen yargılama yetkileri de bulunmaktadır, ancak onların yürüttüğü yargı faaliyeti, adli yargıdan iki konuda farklılık arz etmektedir: Birincisi görev ve yetki bakımından kadılar, herhangi bir sınırlama olmaksızın hukuki, cezai, ticari, her türlü davaya bakma yetkisine sahip iken muhtesibler, sadece ticari hayat ve genel ahlak kurallarının ihlalini konu alan davalara bakabilir. İkincisi yargılama usulü bakımından kadılar, muhakeme için belirlenmiş usul ve esaslara bağlı hareket ederler. Dava açılmasından sonra mahkemeyi fiiliyata geçirir, şahit ve delillere göre hüküm verirler. Buna karşın muhtesibler ise kadılardan farklı bir yargılama usulü takip edip uygularlar. Dava açılmadan, yargılama yetkileri bulunmaktadır. Bazı özel durumlarda yargılama yapmaksızın hüküm verme yetkisine dahi sahiptirler (Atar 1999:174-76; Kallek 1998:134; Kazıcı 1984:15). Bu farklar esas itibarıyla muhtesiblik görevinin idari, kadılığın ise kazai bir makam olarak değerlendirilmesinden ileri gelmektedir. Muhtesib, toplumu ilgilendiren suçlarda caydırıcı bir rol oynadığı gibi bürokrasiyi ortadan kaldıran ve meselelerin çözümünü hızlandıran bir işlev de üstlenir; bakma yetkisi bulunmayan kamu davalarında sadece konuyu kadıya bildirmekle yükümlüdür.

Muhtesib, kadının yardımcısı olmasına rağmen, yukarıda da işaret edildiği gibi bazı konularda ondan daha etkin ve yetkin bir konumda olmuştur. Osmanlı Devleti'nde adli konularda kadı, her ne kadar birinci derecede sorumlu olsa da muhtesib, bazen onun adına bu görevleri getirebilmiştir. Suçlulara ceza verilmesi ve bu cezalarının bizzat muhtesib tarafından infazı da bunlar arasında yer almaktadır.

Osmanlı Devleti'nde muhtesibin görev alanına giren konularda tazir kapsamında verebileceği farklı ceza türleri bulunmaktadır. Genel olarak bunlar suçun niteliğine göre falakaya yatırma ve değnekle dövme, hapis ve sürgün cezası verme şeklinde üç ana başlık altında toparlanmaktadır (Demirkaya 1998:315; Kazıcı 1984). Uygulanan cezaların niteliği bedensel olabildiği gibi cerime ödetme gibi parasal da olabilmektedir. Ancak İstanbul'da muhtesiplerin, para cezaları verme yerine, suçu ve suçluyu teşhir edecek veya caydıracak değişik yöntemler kullandığı görülmektedir. Üretim veya satışta hile yaparak, halkı aldatan esnafa, ortası boyuna geçirilecek şekilde boş bırakılan bir tahta "tahta külah" giydirilerek, meslektaşlarının ve halkın göreceği şekilde çarşı-sokak aralarında gezdirildiği, bazen de "eksik satar mısınız?" diye dayak atıldığı ifade edilmektedir. Böylelikle teşhir ve dayanın suçluyu ıslah edeceği ve diğerlerine ibret olacağı, sonuçta benzer suçların oluşumunun önleneyeceği düşünülmüştür (Bilgin 2015:96).

Muhtesibler, kamu hiyerarşisine uygun olarak görevlerini gerçekleştirmeleri yönüyle savcılarının görevlerini de kısmen yerine getirmiş oluyordular. Bununla birlikte muhtesibler, diğer kamu kurumlarını olduğu gibi adli teşkilatı da denetleme yetkisine sahiptiler. Ancak bu yetki, şekli bir yetkidir. Hakimlerin vermiş oldukları kararları denetleme anlamına gelmemektedir; bu yetki, sadece hakimlerin, davalı ve davacıları yargılama, şahitleri dinleme, delilleri değerlendirme sürecinin muhakeme usulüne uygun olarak gerçekleştirilip gerçekleştirilmediğinin incelenmesini kapsamaktadır (Atar 1999:177-78).

19. yy. Osmanlı Devleti'nin idârî yapılanmada yeniden teşkilatlanmaya gittiği görülmektedir. Bunlar arasında en etkili ve en önemlisi sayılabilecek, Yeniçeri Teşkilatı'nın 1825 tarihinde kaldırılmasıdır. Bundan sonra şehir yönetiminde oluşan boşluğu doldurmak ve kontrolü sağlayacak yeni idârî düzenlemelere gidildi. Eski güç ve otoritesi zayıflayan, birtakım sıkıntılar yaşamakta olan İhtisap Ağalığı, 1826 yılında İhtisap Nazırlığı'na dönüştürüldü ve unvanı da İhtisap Nâzırı'na çevrildi. Tanzimat'ın ilanından sonra (3 Kasım 1839) İhtisap Nazırlarının önem ve itibarı daha da arttı. Meclis-i Vükelâ ve Meclis-i Âli-i Umûmî üyeliklerine kadar yükseldiler. Tanzimat sonrası, 1851'de yapılan yeni bir düzenleme ile İhtisap Nezâreti ortadan kaldırılarak görevleri Zaptiye Müşirliği'ne devredildi. Bundan 3 ay sonra Zaptiye Müşirliği'ne bağlı Es'âr (Fiyatlar) Meclisi kuruldu. Bu meclisin üyeleri arasında esnaf ve tüccar temsilcileri de bulunmaktaydı. 11 Kasım 1851'de Es'âr Meclisi, Ticaret Nezâreti'ne nakledildi. Budan yaklaşık 5 ay sonra 4 Nisan 1852'de İhtisap Nezaretini yeniden kurularak Es'âr Meclisi buraya bağlandı. Ancak birkaç ay sonra İhtisap Nazırının isteği üzerine çıkarılan bir irade ile bu müessese de dağıtıldı. 1850'de Zaptiye Müşirliğine bağlanan İhtisap Nezaretini, 1854 yılında tamamen lağvedildi. 25 Temmuz 1855 yılında İhtisap Nezaretini tamamen kaldırılarak görevleri Şehremânetine (belediye teşkilatı) devredildi (Demirkaya 1998:308; Kallek 1998:144-45).

Sonuç

Hız. Peygamber (sav) döneminden itibaren dinî ve hukûkî bir kurum olarak gelişen hisbe teşkilatı, toplumsal hayatta çok önemli görevler icra etmiştir. Teşkilatın sadece tek yönlü bir işlevinin olduğunu söylemek, onu çok eksik bir değerlendirmeden öteye geçmeyecektir. Tarihsel sürece bakıldığında İslam ülkelerinde özellikle Osmanlı Devleti'nde bu teşkilat, şehirlerde asayiş ve güvenliğin sağlanması, çarşı-pazar denetimi, eğitim, öğretim, sağlık, bayındırlık vb. hizmetlerin aksamadan yürütülmesi gibi ihtiyaç duyulan her alanda etkisini hissettirmiştir. Bağımsız bir kurum olarak nitelenebilecek olan hisbe teşkilatı ve görevlisi muhtesib, yönetimde görülen boşlukları doldurmuş, eksiklik ve kusurlara anında müdahale ederek düzeltme yoluna gitmiştir.

Osmanlı Devleti'nde hisbe teşkilatı, adli ve hukûkî konularda kadıya yardımcı olan ve aktif destekte bulunan iki kurumdan birisidir. Kamu hukukunun bir alt dalı olarak değerlendirilen hisbe teşkilatında muhtesib, kadıya bağlı olarak çalışan bir görevlidir. Şer'i ve örfî hukuku bilen, toplumu tanıyan, sorumluluk alanına giren konularda bilgi ve tecrübe sahibi, güvenilir kimseler arasından seçilen resmi muhtesibin görevleri dinî, adli ve iktisâdî alanlarda olmak üzere üç ana başlık altında toplanmaktadır İhtisap kanunlarının vermiş olduğu yetkiyle denetimde bulunma, suçu ve suçluyu tespit, ceza verme, gerektiğinde bu cezayı bizzat infaz etme yetkisi bulunmaktadır.

İslam tarihinde hukukun/şeriatın tam olarak uygulanmasına yardımcı olmaya çalışan hisbe teşkilatı, gerçekleştirmiş olduğu yerinde denetim ve gözetim faaliyetleriyle toplumsal huzur ve refahın tesisinde büyük katkılar sağlamıştır. Batı dünyasında da hayranlıkla izlenen, yadsınamaz başarılar gösteren bu kurum, bir takım ön yargılara takılmadan incelenerek günümüz şartlarında özellikle tüketicinin

korunması, eğitim, sağlık ve sosyal yardımlaşma alanlarında benzerlerinin oluşturulması, eşdeğer kurumlarla kaynaştırılması veya alternatif farklı modeller üzerinde durulması şeklinde ihtiyaçlar doğrultusunda yenilenen yüzüyle toplum hizmetine sunulabilir. Böylece devletin ulaşamadığı, gerçek anlamda denetleyemediği ve kontrol edemediği alanlarda, “yerinde denetim” anlayışıyla aksaklıklar giderilerek kamu hizmetlerinin sağlıklı bir şekilde işleyişi sağlanabilir.

Kaynakça

Abay, Ali Rıza. 2002. “Toplumsal Yapı ve Toplumsal Kurum Değişmesi (İhtisap Kurumunun Zabıta Teşkilatına Dönüşümü Örneği)”. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* (7):353-68.

Alkış, Alpaslan. 2011. “Tüketicinin korunması Açısından Hisbe Teşkilatı ile 4077 Sayılı Tüketici Kanunundaki Kurum ve Kuruluşların Karşılaştırılması”. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9(17):133-62.

Atar, Fahrettin. 1999. *İslâm Adliye Teşkilatı*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Aydın, Mehmet Âkif. 2007. “Osmanlılar (Hukûkî-Adli Yapı)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 33:515-21.

Bilgin, Arif. 2015. “Osmanlı Klasik Döneminde İstanbul’un İktisadi Yönetimi”. Ss. 90-101 içinde *Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*. C. 3, Yönetim, editör C. Yılmaz. İstanbul: İBB Kültür A.Ş.

Buğda, Sadrettin. 2020. “İslam Hukukunda Hisbe Teşkilatı (Mâverdi’nin er-Rûtbete fi Talebi’l-Hisbe Adli Eseri Bağlamında)”. Ss. 245-68 içinde *İslam Düşüncesi Araştırmaları -II- -Metodolojik Yaklaşımlar-*, editör M. AYTEPE ve H. KAYA. Ankara: Araştırma Yayınları.

Çınar, Bayram. 2020. “İslam İnanç Ekollerinde ‘Emr-i Bi’l-Ma’ruf ve Nehy-i Anî’l-Münker’”. *Van İlahiyat Dergisi* 8(13):244-66.

Demirkaya, Yüksel. 1998. “Osmanlı Devletinde Belediye (Hisbe) Teşkilatı”. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi* (41-42):303-18.

Duran, Ahmet. 2015. “İslam Hukukunda Sosyal Terbiye ve Kontrol Kurumu olarak Hisbe Müessesesi”. *Ekev Akademi Dergisi* 19(64):9-40.

Ekinci, Ekrem Buğra. 2000. “Tanzimat Devri Osmanlı Mahkemeleri”. *Yeni Türkiye* 6(31):764-73.

Erdem, Ekrem. 2008. “İslam ve Piyasa Üzerine Düşünceler”. Ss. 251-86 içinde. İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.

Erdoğan, İbrahim. 2000. “Osmanlı İktisadi Düzeninde İhtisap Müessesesi ve Muhtesiblik Üzerine Bir Deneme”. *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 11(11):123-45.

Eşrefoğlu, Eşref. 1971. “İslamiyette İhtisabın Prensipleri”. *Tarih Dergisi* (25):99-104.

Genç, Mehmet. 2000. “İltizam”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 22:154-58.

- Genç, Mehmet. 2006. "Mukâtaa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 31:129-32.
- Hizmetli, Mustafa. 2017. "Abbasilerde Hisbe ve Muhtesib: Bağdat Örneği". *Journal of History Culture and Art Research* 6(6):425-43.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddin Ahmed b. Abdilhalim. 2017. "el-Hisbe fi'l-İslâm". içinde *Ravâiu İbn Teymiyye*. Kahire: Nûr li'n-neşr ve't-tevzî.
- Kallek, Cengiz. 1998. "Hisbe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 18:133-43.
- Karaman, Hayrettin. 1972a. "İslâm'da İctimaî Terbiye ve Kontrol (İhtisâb Müessesesi) I". *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi* 11(5):273-83.
- Karaman, Hayrettin. 1972b. "İslâm'da İctimaî Terbiye ve Kontrol (İhtisâb Müessesesi) II". *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi* 11(6):343-51.
- Kariev, Aaitmamat. 2021. "Müessesetü'l-hisbe fi Asya'l-vusta: Hânât Hokand numûzecen (târihuhâ ve tahlîlu faâliyâtihâ fi dav'i'l-fikhi'l-İslâmî)". *Usul İslam Araştırmaları* 35(35):251-71.
- Kavakçı, Yusuf Ziya. 1975. *Hisbe Teşkilatı*. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Kazıcı, Ziya. 1984. "Osmanlı Devletinde İhtisab (Emr bi'l-Ma'rûf ve nehy ani'l-Münker)". *Diyanet Dergisi* 20(2):9-17.
- Kazıcı, Ziya. 1998. "Hisbe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 18:532-33.
- Kazıcı, Ziya. 1999. "Osmanlılarda İhtisâb". Ss. 113-20 içinde *Osmanlı*. C. 3, *İktisat*, editör G. Eren. Ankara: Türkiye Yayınları.
- Mâverdi, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed el-. t.y. *el-Ahkâmu's-sultâniyye*. Kahire: Dâru'l-Hadis.
- Mısri, Refik Yûnus el-. 1431. *Usûlü'l-İktisâdi'l-İslâmî*. Dimeşk: Dâru'l-Kalem.
- Orman, Sabri. 1999. "Başlangıcından Osmanlı'ya iktisadî düşünce tarihinin İslâmî kaynakları". *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* (6):9-48.
- Osmanağaoğlu, Osman. 2007. "Klasik Dönemi Bağlamında Osmanlı Devleti'nin Örfi Hukukuna İlişkin Genel Bir Değerlendirme". *Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* (2):75-130.
- Özdeğer, Mehtap. 2002. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tüketici Haklarının Korunması". *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 4(2):51-62.
- Öztürk, Said. 2002. "Osmanlı Devleti'nde Tüketicinin Korunması". Ss. 1574-93 içinde *Türkler*. C. 10, *Osmanlı*, editör H. C. Güzel, K. Çiçek, ve S. Koca. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Seb'âvî, Taha Abdullah Muhammed es-. 2013. "Nizâmu'l-hisbe ve't-Ta'zirâtu'l-Meşrû'a fi'l-fikri'l-İslâmî". *Mecelletü Külliyyeti'l-ulûmi'l-İslâmiyye* 7(13):545-83.

Turna, Nalan. 2014. "Osmanlı İstanbulu'nda İç Pasaport: Mürûr Tezkeresi". Ss. 389-403 içinde *II. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu*, editör F. M. Emecen, A. Akyıldız, ve E. S. Gürkan. İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi.

Yetkin, Aydın. 2013. "Osmanlı Devleti'nde Hukuk Devletinin Gelişim Süreci". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6(24):380-413.